

Összeomlás után, újraformálódás előtt*

Reflexiók a tanulmányokra

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.8>

Tanárként úgy gondolom, és ezzel talán nem vagyok egyedül, hogy diákjainkat meg kell tanítsuk arra, hogy tudjanak és akarnak széleskörűen tájékozódni, hogy ennek birtokában képesek legyenek kialakítani saját véleményüket, amit tudjanak is megfogalmazni. Ebben a munkában nyújthat segítséget az Egry Gábor vezette kutatócsoport kötete, amelynek deklarált célja a szemléletformálás. A tanár is ezt teszi. Ugyan nem a saját ízlése szerint formál, hanem a kibontakozásban segíti a diákjait.

A tanulmányok bevezetője új, nem nacionalista narratíváját ígéri az első világégést követő időszaknak. Ez igen ambiciózus vállalás, főleg Magyarországon. A Napvilág Kiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet magas színvonalat képvisel. A kötetben szereplő írások esettanulmányok. Egy-egy, a szerzők által fontosnak, önmagán túlmutató jellegűnek ítélt jelenség tipikus példái. Ezekből kiindulva magyarázzák magát a jelenséget, mely helyel-közzel jellemző volt a végórait élő osztrák-magyar államra, valamint az egész egykori Habsburg-térsegre is. Nagy előnyük, hogy az általuk választott esetek és az általuk illusztrált jelenségek valóban olyanok, amelyek túl tudnak lépni a szűk

* Készült a 772264 számú Nepostrans ERC kutatási projekt keretében. A szöveg a projekt kutatói által összeállított kötet kapcsán szervezett, 2023. november 18-án tartott történelemtanári workshopon elhangzott hozzászólás írásos változata. - EGRY Gábor és tsai: *Sorsfordító idők, hétköznapi emberek. Élet a Monarchia romjain*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 162 p. Letölthető: <https://napvilagkiado.eu/termek/sorsfordito-idok-hetkoznapi-emberek-elet-a-monarchia-romjain/>

szakmai érdeklődés keretein, és érdekességgként jelenhetnének meg akár valamely ismeretterjesztő magazin hasábjain is.

Három példát emelnék ki. A *természet törvényei ellen* címet viselő írás azt járja körül, hogy a háború elmúltával a tiroliak miként tiltakoztak a bécsi kormány által továbbra is alkalmazott nyári időszámítás ellen. Ez a tanulmány több szempontból is érdekes és akár tanórai keretek között felhasználható. Jól rávilágít a korábban elfedett centrum–periféria ellentétre és arra, hogy a 20. században mennyire erős is volt a birodalmi keret szorításából szabadult regionális öntudat. Míg korábban a birodalmi kormány, úgy a háború után az új ausztriai kormány is hasonló gazdasági érveket hangoztatva tartotta fenn a nyári időszámítást. A helyiek szerint ugyanakkor vidéken teljesen haszontalan, csak gondot okoz, azt vallották, hogy a természettel ellentétes dolog a fővárosból rájuk erőltetett „új idő”. A nap járását, az ember vagy az állatok életciklusát nem lehet csak úgy átállítani, mint egy órát vagy a vasúti menetrendet. Még a gyerekek iskolai teljesítményére is rossz hatással van, érveltek az ellenzői. Egyszerűen csak Bécs túlkapásának tekintették az intézkedést. A tiroli nép-akarat olyan erős volt, hogy sikerült elérniük a rendelkezés helyi szintű felfüggesztését. A tanulmány szerzője rámutat, hogy a regionalizmus mint hagyományos identitásképző a széthullott birodalmi struktúra és a formálódó nemzetállami keret mellett egy lehetséges szervezőereje lehetett volna az újraformálódó közép-európai térségnek.

A *gazdaságba való állami beavatkozás privát alapjai. A csehországi textilipari vállalatok és a len piacának átalakulása, 1915–1925* című tanulmány élesen világít rá az európai ipar és kereskedelem háborús körülmények között is működő és működteendő, frontvonalakon átnyúló kapcsolatrendszerére. Mint megtudhatjuk, az első világháború végéig az Orosz Birodalomhoz tartozó Rigában volt a világ vezető lentőzsdéje, az ott felvásárolt lent dolgozták fel a Habsburg Birodalom csehországi textilüzemei. Így készült többek között a császári és királyi egyenruhák alapanyaga is. A háború kitörésével azonban elapadni látszott a nyersanyagforrás. Ám nemcsak a Monarchia textilipara került ezáltal nehéz helyzetbe, hanem az orosz lentermesztők és

lenkereskedők is. Habár Oroszország továbbra is exportált lent, akadtak olyan kereskedők, akik jobb piaci pozíciót remélve a semleges Svédországba tették át a székhelyüket. Ezt a lehetőséget ragadta meg a bécsi Hadügyminisztérium és az egyik textilgyár társtulajdonosa, Franz Kluge, hogy mégis be tudják szerezni a termeléshez szükséges lenmennységet. Személyes ismeretségeket megmozgatva sikerrel járt, és 10 000 tonna lent tudott felvásárolni Oroszországból, és ha nagy nehézségek árán is, de az áru eljutott a csehországi üzemekbe. A tanulmány több mindenre rávilágít. Egyrészt más nézőpontba helyezi azt a képet, hogy a háború mindent felülírt, másrészt bemutatja, hogy amikor az állam nem boldogult egy égető probléma orvoslásával, a magánvállalatok és személyes kapcsolatok vették át a szerepet. Továbbá a háború abszurdítására is fényt vet. Elég csak azokra a katonákra gondolni, akik egymással szemben álltak a fronton, de a ruhájuk ugyanonnan származott, vagy azokra a lentermesztőkre, kereskedőkre és textilgyárosokra, akik a háború poklán át is igyekeztek normális kapcsolatot fenntartani korábbi – a front ellenkező oldalára került – üzletfeleikkel, rokonokkal, barátaikkal.

A harmadik tanulmány („Veszélyes lázongások” 1917 „forró nyarán”. A munkásmozgalom erősödése és a város–vidék konfliktus kiéleződése az első világháború alatt) az erzsébetfalvi és a csehországi gyárak munkásfelkeléseinek társadalmi hátterét és politikai következményeit mutatja be. Egyrészt betekintést kaphatunk a város és a vidék fokozódó ellentétébe, valamint a városokban, munkásközösségekben szélsőségesen leromlott közellátási viszonyokba. Másrészt a birodalmat feszítő nacionalizmus mellett megmutatkozik egy másik tényező is, a magyar és a cseh munkásság önszerveződési ereje. Mind Erzsébetfalván, ahol munkásasszonyok kezdték a tiltakozást, mind Csehországban, ahol a hadiüzemek munkásai léptek sztrájkba, megmutatkozott, hogy a felfeslő államhatalom és a felbomló társadalmi rend helyébe, ha ideiglenesen is, de a megnövekedett politikai erővel bíró munkások és pártjaik, valamint az addig nyilvános ügyekben való beleszólástól elzárt nők fel tudnak lépni, és hatékonyan tudják

ellátni azt a feladatot, amihez az állam már gyenge. Ezek önmagukban is izgalmas történetek.

Talán furcsa azt hallani, hogy egy történelmi tanulmányt az alapján ítél meg valaki, hogy érdekes-e, vagy sem, hogy igényt tarthat-e szélesebb körű érdeklődésre, vagy sem. Ugyanakkor, ha az a szerzők vállalt célja, hogy egy új szemléletet vonjanak be a történelmi narratívák közé, és azt valahogy el is kell juttassák az olvasókhoz, fel kell keltsék az érdeklődésüket. Ma már nem elég szigorúan tudományos eszközökkel kimutatni, hogy ez meg ez így néz ki más szemszögből; azt valamilyen módon élvezetessé és befogadhatóvá kell tenni az érdeklődő olvasók számára. Ebből a szempontból szerintem nincs különbség az iskolás diák tanórai figyelmének és a felnőtt közönség figyelmének felkeltése között. Napjainkban, amikor végtelen helyről igénylik a figyelmünket, és pillanatonként bombáznak egyre erősebb hívószavakkal, a történetírás sem bújhat ki a jelenkor igényei alól, hacsak nem akar egy kívülről obskúrusnak tűnő zárt klubba válni.

Magyarországon politikailag érzékenynek számító témát taglal a kötet azon tanulmánya, amelyben Antalffy Sándor karrierívét rajzolja fel a szerző, és mutat be egy a trianoni döntés nyomán kisebbségbe került magyar közszolgát. Szembeállítja azt a képet, amelyet ő maga rajzolt magáról azzal, ami a források alapján rekonstruálható. Azért számít ez igen kényes témának, mert árnyalja azt a hivatalos emlékezetpolitikai képet, amelyet a kisebbségbe került magyarság sorsa köré építettek föl. Antalffy főszolgabíró volt a Romániához került Krassó-Szörény megyében, aki a békekötés aláírása után egy hónappal elhagyta Romániát, és Magyarországra költözött. 1921-től Kalocsa elismert polgármestere lett. Az általa előadott történet teljes mértékben belesimult a magyar állami narratívába, vagyis a határon túl maradt magyar hivatalnokok szenvedéstörténetét mondta fel. Eszerint 1918 novemberében nem volt hajlandó letenni az új román közigazgatás által előírt esküt, emiatt zaklatták, állásából elbocsátották, még börtönbe is zárták. Ezért logikus lépés volt tőle a békekötés után elhagyni az országot. Ezzel ellentétben a tanulmány bemutatja, hogy Antalffy a román megszállás után is a helyén maradt, és járási előljáróként dolgozott tovább

a román közigazgatás alatt. Zaklatásnak, bebörtönzésnek nincs nyoma a dokumentumok között. Áttelepülése mögött más okok keresendők, mint amit maga előadott. Gyorsabb hivatali karrier, magasabb megszerezhető pozíciók motiválhatták erre. A tanulmányból az is kiderül, hogy a román megszállás alatti működése nyomainak eltüntetésében Ioan Băltescu megyei alprefektus, vagyis román nemzetiségű hivatali előjárója segédkezhetett. Ez a segítség annál is inkább fontos volt, mert az új hatalomra esküdt tett magyar köztisztviselőként Magyarországon minden jogát elveszítette volna. Habár, teszi hozzá a tanulmány szerzője, ez akár túlzott óvatosság is lehetett, hiszen a magyar hatóságok aligha láthattak bele a romániai hivatalos iratokba. A helyi magyar elit meg nem fecsegett ki bizalmas dolgokat.

A tanulmányok szerzőinek egyik deklarált célja az, hogy bizonyos társadalmi igényeket is kielégítsenek az írásaikkal, és azokra a fehér foltokra irányítsák a figyelmet, amely fehér foltokat a kizárólag a nemzeti szintre tekintő történelmi narratíva objektíve hozott és hoz létre ma is, amikor figyelmen kívül hagyja azokat a részleteket, amelyek nem illenek a saját történelemképébe, vagy akár ellent is mondanak neki. A kötet célja, hogy szerzői felmutassák, az egyének és a közösségek saját céljaik és elképzeléseik szerint cselekedtek és gondolkodtak, ezáltal gyakran nem pusztán elszenvedői, hanem alakítói is voltak a történelmi folyamatoknak. Mindenképpen a kötet erősségei közé tartozik, hogy rámutat arra, hogy a nyelvi-etnikai hovatartozás nem determinál bizonyos választásokat és viselkedéseket. A vegyes etnikumú térségek olyan lokális identitásképzők is lehetnek, amelyek erősebbek a nemzeti vonzerónél. Némi áthallással ott van az is, hogy a vegyes házasságok, a nyelvi sokszínűség többszörös etnikai kötődést és anyanyelviséget hordoz magában, amely felülírja a nemzetállami fekete-fehér olvasatot.

Szintén a kötet erősségei közé sorolom, hogy vannak olyan tanulmányok, amelyek azt mutatják be, hogy az etnikai, lokális vagy éppen társadalmi helyzet által megalapozott kötelékeken túl a gazdasági kapcsolatoknak is milyen meghatározó ereje tud lenni: akár a politikai korlátokon – és újonnan létrejött nemzeti

határokon – átívelően, akár a politika hiányosságait kiegészítve léphet fel, ha kell.

Az előbb bemutatott erősségek után ne menjünk el néhány olyan részlet mellett sem, amelyet talán érdemes átgondolniuk a szerzőknek. Az első magából abból a célkitűzésből fakad, hogy ezek a tanulmányok egy másmilyen szintézis keretében születtek, mint az uralkodó nemzetállami szemlélet. Az írásokat olvasva fel-felvillant egy-egy lehetséges – a megvalósulttól eltérő – kibontakozás körvonala. Az olasz oktatáspolitikai kompromisszumkészsége Fiumében, az új országokban szakmai életútjukat folytatni tudó szakemberek, hivatalnokok, a rendre és biztonságra törekvő keletukrán állam, vagy éppen a nem állami szereplők hatékony belépése az állami feladatellátásba, és a többi. Ám végig megvolt bennem az a kellemetlen érzés, mint amikor az ember egy olyan könyvet olvas, vagy filmet néz, amelynek már előre tudja, hogy mi lesz a végén a fordulat, ami az addigi történetmesélést a feje tetejére állítja. Hiszen végül a nemzetállami nacionalista államszervezési koncepció győzedelmeskedett, még akkor is, ha a Habsburg Birodalom utódállamait minibirodalmakként írják le.

A kötet másik két átgondolásra javasolt állítása a bevezetőben két rövid megjegyzés, amelyek azért fontosak, mert valamiféle lezárást, a filmes példánál maradva, ha nem is happy endet, de valamiféle megkönnyebbült befejezést próbálnak adni. Az egyik állítás, hogy a tárgyalt országok ma mind az Európai Unió szilárd tagjai, a másik, hogy ez az egykor szegény és konfliktusoktól terhelt régió fokozatosan felzárkózik a kontinens gazdasági centrumországaihoz. Úgy gondolom, hogy ilyen felszínes – éppen ezért pontatlan – megállapításokat nem szerencsés tenni. Ez első pontatlanság, hogy Kelet-Galícia, vagy más olvasatban Nyugat-Ukrajna a jól ismert okokból pont a mára már meghaladottnak mondott helyzetben van. A második, hogy miként a Habsburg Monarchia idején, úgy ma is jelentős gazdasági különbségek vannak a Monarchia egykori területei között. A centrumországokhoz képest relatív gazdasági elmaradás, ami régiónkat száz évvel ezelőtt jellemezte, ugyanúgy jellemzi ma is.

Társadalmi/politikai szempont

A történelem oktatása társadalmi, és mint ilyen, politikai téma. Mind a társadalom, mind a hatalom szemében téttel bír. Ami nálunk ilyen téma, az a hatalommal való ütközés terepe is. Talán nem ért velem egyet mindenki, de egyáltalán nem baj, ha társadalmi figyelem vetül a történelem kutatására és oktatására. Ezáltal válhat közbeszéd tárgyává. Ha pedig közbeszéd tárgyává válik, akkor lehetőség van arra, hogy közösen kitaláljuk, milyen funkciót szánunk tág értelemben magának az iskolának a jövőben, azon belül pedig a történelem tanítását miként képzeljük el. De azt hiszem, ezen a ponton túl messzire mentem a magyar valóságtól. Hogy mennyire össztársadalmi feladat lenne higgadtan beszélni a szűkebb, illetve tágabb történelemről és a történelem tanításáról, azt nagyon jól jelzi maga az a hiány, amit tapasztaltak az alkotók, és ami mentén kialakították a kutatási koncepciójukat, és amiből megszületett a jelenleg vizsgált könyv.

De ne feledkezzünk meg arról, hogy a kurrens oktatáspolitikai is társadalmi/szavazói igényekből táplálkozik. Ha valahol, akkor itt nagyon könnyen tetten érhető a történelemszemlélet és a történelemoktatás politikuma. Jelenleg éppen ezért igen nehéz elképzelni, hogy érdemi vita alakuljon ki a két eltérő narratívát igénylők között. Ideális nyilván az lenne, ha a kettő egymás mellett létezhetne. Az egyik nem kizárná a másikat, hanem egymás komplementereiként léteznének mind a köztudatban, mind a tantermekben.

A szerzők egy ponton megjegyzik, sokan bizalmatlanok a történészekkel szemben, mi több, vannak, akik szerint a fősodorban dolgozó történészek „hazudnak”. Találkozhatunk ezzel a véleménnyel ismerőseink, családtagjaink, akár az iskolában oktató kollégaink körében is. Méghozzá gyakran azzal a kiegészítéssel, hogy politikai megrendelésből hazudnak. Következésképpen a történelem identitáspolitikai eszközzé vált. Pénzért azt ír a történész, gondolják sokan, amiért a megrendelő fizet. Tehát ha társadalmi igény mutatkozik arra, hogy a történész megírja, úgymond, a „mi” igazságunkat, akkor fizessük ki érte a pénzt, és kész. Mindez a korszellemből fakad. Posztmodern korunk ta-

gadja az objektív tények és igazságok létét. Helyettük narratívákat állít fel, egyéni igazságokat kreál. Ez gyakran zavarba ejtő. Éppen ezért számolni kell vele, és felkészülnünk kell lenni, ha a tanár vagy a kutató találkozik ezzel. Fel kell tudni mutatni, hogy egy másik nézőpont nem jelent más igazságot, hogy a tudomány fejlődése, a kutatás nem az igazság relativizálása, hanem ellenkezőleg, az igazság megismerése felé tett lépés. Függetlenül attól, hogy azt a közönséget, amelyhez szólunk, érdeklődő felnőttek vagy az iskolapadban ülő diákok alkotják. Ezen a ponton tudunk áttérni a szakmai szempontokra.

A tanteremben

Tanári szemmel nézve a helyzet nem felhőtlen, de annyira nem szörnyű, hogy ne lehetne az iskolában jól hasznosítani a kötetben foglaltakat. Habár túl széles terep erre nem adódik, köszönhetően az óraszámoknak és a meghatározott követelményeknek. Az első világháború és az azt követő új világrend kialakulása általános iskolában a hetedik osztályban, míg középiskolában a tizenegyedik osztályban tananyag. A tanulmánykötetet inkább középiskolai felhasználásra tartom lehetségesnek, ott is főleg az emelt szintű érettségire készülők és tanáraik meríthetnek belőle. Általános iskolában a tárgyi alapok lefektetését és az élményszerű tanulást tartom kiemelten fontosnak. Ha ezek az alapok megvannak, akkor lehet rájuk építeni. Középiskolában pedig azért gondolom inkább az emelt szinten hasznosnak, mert középszinten meglehetősen kötött az elsajátítandó ismeretanyag, ami túlnyomórészt nemzetállami narrativa szerinti megközelítést tartalmaz. Az órák anyagának színezéséhez természetesen felhasználhatónak tartom a kötet tanulmányait, hogy szélesítsük a világképüket, és gondolkodásra sarkalljuk őket, de tekintettel kell lenni arra, hogy az érettségi vizsga kötött tudásanyagra épül.

Kétféle megközelítést, vagyis tanórai felhasználási lehetőséget látok a kötetben. Lényegében tanári szerepfelfogás kérdése, hogy melyiket részesítjük előnyben. Nemrégiben részt vettem egy beszélgetésen, amely az érettségi követelményekről szólt. Szó esett

arról, hogy az elérhető tankönyvek nem teljes mértékben fedik le a középszinten elvárt tananyagot, valamint arról, hogy mennyire a sötétben tapogatózik tanár és diák, ha azt akarja kideríteni, hogy mit is várnak el az emelt szintű történelemérettségén. Egyik beszélgetőtársam ekkor azt mondta, hogy döntsük el, mit szeretnénk, történelmet tanítani a diákjainknak, vagy a fejükbe verni az érettségi követelményeket, hogy biztosan átmenjenek. Én nem látom ennyire fekete-fehérnek a választást, mindkettő érvényes tanári hozzáállás. A tanárt ez ügyben kettős felelősség terheli.

Amikor a kötetet pusztán érdekes példatárként használjuk a tananyag színesítéséhez, akkor is jól alkalmazható olyan témák jobb megvilágításához, melyek nem biztos, hogy a tankönyvi szövegből könnyen érthetőek. Például annak bemutatására, hogy Magyarországon és Európa más államaiban miért tettek szert a szociáldemokrata pártok komoly társadalmi bázisra olyannyira, hogy ha rövid időre is, de itthon és Ausztriában is meg tudták ragadni a hatalmat a háborús vereség pillanatában. Jól használható a háborús gazdaság működésének szemléltetéséhez is. Ehhez három – köztük a fentebb részletesebben bemutatott – tanulmányból kettő is hasznos lehet. Az egyik a nyári időszámítás ellen tiltakozó tiroliak esete, a másik pedig az, amelyik feltárja az oroszországi len útját a háború szabdalta kontinensen keresztül egész a csehországi textilüzemekig. Ezek az írások ilyen módon a háború abszurditását és értelmetlenségét is átérezhetővé teszik. A harmadik pedig az, amelyben az osztrák–magyar üzleti elit háború utáni sorsát mutatja be a szerző. Eszerint ez a réteg a háború után is gyakran képes volt megtartani a társadalmi pozícióját, felújítani vagy megerősíteni az üzleti kapcsolatait az utódállamokban, még akkor is, ha éppen idegen országban kisebbségi létbe kényszerülve volt kénytelen megtalálni a helyét. A legrosszabb, amit el kellett szenvedniük, a régi politikai státuszuk elvesztése volt.

Ha ilyen kiragadott, de plasztikus képet adó részletekkel dolgozunk, akkor még nem súroljuk azt a határvonalat, ahol a tanórán elhangzottak összetetalálkozhatnak a politikummal, vagy, finomabban szólva, ahol a tanár kimondatlanul is megkérdőjelezi a hivatalos tananyagot.

Természetesen magasabb szint, amikor a diákokkal párhuzamba állítjuk a narratívákat. Én ezt a szintet azonban csak történelemfakultáción, illetve emelt szintű érettségire való felkészítés során hoznám be. Leginkább azért, mert a komplex helyzet megértése mélyebb ismereteket és stabilabb tudást feltételez a középszintnél. Ugyanakkor a szerintem magyar szempontból leghűsbavágóbb – *Távozók vagy maradók* című – írást szívesen feldolgoztatnám órán, vagy kiadnám otthoni feladatnak. Ebben láthatóvá válik az érme másik oldala, egy másik választás, egy másik élet- és karrierstratégia a kisebbségi létbe került magyar tisztviselők, hivatalnokok számára. Nem tagadva azt a tényt, amit a tanulmány szerzője sem tesz, hogy valóban jelentős tömegek döntöttek úgy ebben a helyzetben, hogy elhagyják addigi otthonukat és munkahelyüket, hogy menekültként próbáljanak új életet kezdeni a trianoni Magyarországon. Volt, aki évekig tengődött vagonlakóként és munka nélkül, más folytatni tudta a karrierjét. De azokról, akik a maradás mellett döntöttek, akik ott és úgy folytatták szakmai karrierjüket a békekötés után is, ahol és ahogyan már előtte is dolgoztak, nem esik sok szó a tananyagban. Arról pedig főleg nem, hogy a valóban létező nacionalizálást helyi szinten gyakran felülírta a szakértelem és a nyelvismeret. Ha a diákok megértik belőle, hogy az egyén döntései mögött gyakran összetett okok állnak, akkor már sikerült kilépni a tankönyvi keretek közül.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szerzők szemlélete és az általuk elvégzett kutatómunka bizonyos szempontból hiánypótló és érdekes. Magyarországon pedig kifejezetten szembemegy a hivatalos kultúrpolitikai és oktatáspolitikai irányvonallal, habár a jó tanár mindig tud réseket találni, ahol becsempészhetséjűjdonságokat, érdekességeket a tanórára. Iskolai felhasználása éppen ezért lehetne hasznos, ám beillesztése a tanmenetbe nem egyszerű vállalkozás.

Szász Péter